O'ZBEK TILIDAGI MORFEMALARNI INGLIZ TILIGA TARJIMA QILISHNING LINGVISTIK VA MORFOLOGIK MUAMMOLARI

Ne'matillayeva Muattar G'ayratjon qizi
Turan International University

ANNOTATSIYA. Ushbu tezisda o'zbek tilidagi morfemalarni ingliz tiliga tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan lingvistik, morfologik, semantik va uslubiy muammolar qiyosiy-tipologik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. O'zbek tilining agglutinativ, ingliz tilining esa nisbatan analitik xususiyatga egaligi ikki tildagi morfemalar o'rtasida doimiy va to'liq shakliy muvofiqlik mavjud bo'lmasligiga sabab bo'lishi asoslangan.

Kalit so'zlar: morfema, o'zak morfema, affiksal morfema, tarjima, agglutinativ til, analitik til, morfologik nomuvofiqlik, grammatik ma'no, derivatsiya, ekvivalentlik, kontekst, nol muqobillik, transformatsiya, kompensatsiya.

KIRISH. Tarjima bir tilda ifodalangan mazmunni boshqa tilning leksik, grammatik va uslubiy vositalari orqali qayta yaratishga qaratilgan murakkab kommunikativ jarayondir. Tarjimaning sifati faqat alohida so'zlarning lug'aviy ma'nosini to'g'ri berish bilan belgilanmaydi. So'z tarkibidagi morfemalar orqali ifodalangan grammatik munosabatlar, uslubiy bo'yoqlar, modal ma'nolar va nutqiy maqsad ham tarjimada imkon qadar saqlanishi zarur. Shu sababli morfemalarni bir tildan ikkinchi tilga o'girish morfologiya, semantika, sintaksis va tarjimashunoslikning o'zaro bog'liqligiga asoslangan muhim ilmiy masala hisoblanadi.

O'zbek va ingliz tillari kelib chiqishi hamda grammatik tuzilishi jihatidan turli til tizimlariga mansub. O'zbek tili turkiy tillar oilasiga kiruvchi agglutinativ til bo'lib, unda grammatik va derivatsion ma'nolar, asosan, so'z o'zagiga izchil qo'shiladigan affiksal morfemalar yordamida ifodalanadi. Ingliz tili german tillari guruhiga mansub bo'lib, uning zamonaviy grammatik qurilishida analitik vositalar ustunlik qiladi. Ingliz tilida grammatik munosabatlarni yuzaga chiqarishda yordamchi fe'llar, predloglar, olmoshlar, artikllar va qat'iy so'z tartibi muhim o'rin tutadi.

Morfema muayyan ma'no yoki grammatik vazifani ifodalovchi eng kichik til birligidir. U o'zak va affiksal morfemalarga ajratiladi. O'zak morfema so'zning asosiy lug'aviy ma'nosini anglatsa, affiksal morfemalar yangi so'z hosil qilish yoki so'zning grammatik shaklini o'zgartirishga xizmat qiladi. O'zbek tilidagi affikslar so'z yasovchi va shakl yasovchi xususiyatga ega. Shakl yasovchi morfemalar ko'plik, egalik, kelishik, shaxs-son, zamon, mayl, nisbat va boshqa grammatik ma'nolarni ifodalaydi.

Masalan, *ishchilarimizdan* so'zi *ish* + *chi* + *lar* + *imiz* + *dan* morfemalariga ajraladi. Bunda *ish* o'zak morfema, *-chi* shaxs yoki kasb nomini yasovchi affiks, *-lar* ko'plik, *-imiz* birinchi shaxs ko'plik egalik, *-dan* esa chiqish kelishigi morfemasidir. Mazkur so'z ingliz tilida *from our workers* shaklida ifodalanadi. O'zbek tilidagi beshta morfemadan tashkil topgan bir so'z ingliz tilida predlog, egalik aniqlovchisi va ko'plik shaklidagi ot orqali berilgan. Bu ikki tilning morfologik qurilishi o'rtasidagi asosiy farqni ko'rsatadi.

O'zbek tilidagi ko'plik morfemasining tarjimasi mazkur muammoning yaqqol ko'rinishlaridan biridir. *-lar* qo'shimchasi shaxs yoki predmetlarning birdan ortiqligini bildirganda ingliz tilidagi *-s* yoki *-es* shakliga mos keladi: *kitoblar — books*, *talabalar — students*, *uylar — houses*. Bunday holatda ikki tildagi ko'plik morfemalari o'rtasida nisbatan yaqin grammatik muvofiqlik mavjud.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Biroq o‘zbek tilidagi *-lar* oddiy ko‘plikdan tashqari hurmat, taxmin, umumlashtirish, kuchaytirish va shaxs atrofidagi guruh ma’nolarini ham ifodalaydi. Masalan, *Dadamlar keldilar* gapida *-lar* bir nechta shaxsni emas, otaga nisbatan hurmatni anglatadi. Ushbu gap ingliz tilida *My father has arrived* yoki *My father came* tarzida tarjima qilinadi. Ingliz tilida hurmatni ifodalovchi maxsus ko‘plik morfemasi mavjud bo‘lmagani sababli o‘zbekcha shakl bevosita aks etmaydi.

Soat beshlarda uchrashamiz gapida *-lar* taxminiy vaqt ma’nosini bildiradi. Bu gap *We will meet at about five o’clock* shaklida tarjima qilinadi. O‘zbekcha morfemaning ma’nosi ingliz tilida *about* ravishi orqali ifodalangan. *Karimlar musobaqada qatnashdi* gapida esa Karim va u bilan bir guruhdagi kishilar nazarda tutilishi mumkin. Ingliz tilida ushbu mazmun *Karim and the others took part in the competition* shaklida beriladi. Demak, birgina ko‘plik morfemasi ingliz tilida affiks, ravish, so‘z birikmasi yoki kontekst orqali ifodalanishi mumkin.

O‘zbek va ingliz tillarida sanaladigan va sanalmaydigan otlarga munosabat ham bir xil emas. O‘zbek tilidagi *maslahatlar, ma’lumotlar, jihozlar* kabi ko‘plik shakllari ingliz tilida ko‘pincha *advice, information, equipment* tarzida sanalmaydigan otlar bilan beriladi. *U menga foydali maslahatlar berdi* gapi *He gave me useful advice* shaklida tarjima qilinadi. O‘zbekcha ko‘plik morfemasini ingliz tilida mexanik saqlash *advices* yoki *informations* singari grammatik xatolarga olib keladi.

Egalik morfemalarining tarjimasida ham ikki tilning grammatik imkoniyatlari o‘rtasidagi farq namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilida egalik ma’nosi *-im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -lari* affikslari orqali ifodalanadi: *kitobim, uyingiz, fikrimiz, maqsadlari*. Ingliz tilida ushbu ma’nolar *my, your, his, her, its, our, their* kabi egalik aniqlovchilari, *’s* shakli yoki *of* predlogli qurilmalar orqali beriladi.

Masalan, *Kitobim stol ustida* gapi *My book is on the table* tarzida tarjima qilinadi. O‘zbek tilidagi *-im* morfemasi ingliz tilida mustaqil *my* birligi bilan ifodalangan. *Talabaning daftari* birikmasi esa *the student’s notebook* shaklida beriladi. O‘zbekcha qaratqich va egalik morfemalari ingliz tilida bitta qaratqich shakli bilan ifodalanishi mumkin.

O‘rin-payt kelishigining *-da* morfemasi ingliz tilida *in, at, on, during* kabi predloglar bilan tarjima qilinadi: *xonada — in the room*, *maktabda — at school*, *stol ustida — on the table*, *yoshlikda — in one’s youth*. Bir morfemaning bir necha predlog orqali ifodalanishi makon va vaqt munosabatlarining ingliz tilida aniqroq farqlanishi bilan bog‘liq.

Chiqish kelishigining *-dan* morfemasi boshlanish nuqtasi, manba, sabab, material, ajralish va qiyoslash ma’nolarini bildiradi. *Toshkentdan keldi — came from Tashkent*, *yog‘ochdan yasalgan — made of wood*, *sovuqdan titradi — shivered from the cold*, *akasidan katta — older than his brother* shaklida tarjima qilinadi. Bitta morfemaning ingliz tilida *from, of, than* kabi turli vositalar bilan berilishi uning kontekstual ma’nosini aniqlash zarurligini ko‘rsatadi.

Hozirgi-kelasi zamon shakli ham kontekstga qarab turli inglizcha vositalar bilan tarjima qilinadi. *U har kuni kitob o‘qiydi — He reads a book every day*, *U ertaga keladi — He will come tomorrow* yoki oldindan kelishilgan harakat sifatida *He is coming tomorrow*. O‘zbek tilidagi bir xil *-adi* shakli ingliz tilida Present Simple, Future Simple yoki Present Continuous orqali ifodalanishi mumkin.

Davomiylik ma’nosini bildiruvchi *-yap* va *-moqda* affikslari ingliz tilidagi *be + V-ing* qurilmasi bilan beriladi. *Talaba maqola yozmoqda — The student is writing an article*, *Muammo o‘rganilmoqda — The problem is being studied*. Ikkinchi misolda davomiylik bilan birga majhul nisbat ma’nosi ham analitik shakl orqali ifodalangan.

Bo‘lishsizlik o‘zbek tilida, asosan, *-ma* morfemasi yordamida hosil qilinadi: *bormadi, kelmaydi, aytmagan*. Ingliz tilida ushbu ma’no yordamchi fe’l va *not* yuklamasi orqali beriladi: *did not go, does not*

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

come, has not said. O'zbek tilidagi bitta inkor morfemasi ingliz tilida bir necha grammatik unsurga ajraladi.

Bo'lishsizlik morfemasi ravishdosh bilan birikkanda murakkab sintaktik qurilmani talab qilishi mumkin. *U hech narsa demasdan chiqib ketdi* gapi *He left without saying anything* tarzida tarjima qilinadi. O'zbek tilidagi *-masdan* shakli ingliz tilida *without + V-ing* qurilmasi yordamida ifodalangan.

O'zbek tilidagi nisbat affikslarining inglizcha muqobillari ham turlicha. Majhul nisbatning *-il* va *-in* shakllari, odatda, *be + Past Participle* qurilmasiga mos keladi: *Maqola yozildi — The article was written*, *Natijalar e'lon qilindi — The results were announced*. Bunda nisbat ma'nosi saqlangan, ammo uni ifodalash usuli sintetik shakldan analitik qurilmaga o'zgargan.

Buyruq-istak shakllarining tarjimasida grammatik ma'no bilan birga nutqiy munosabat ham hisobga olinadi. *Kiring* shakli ingliz tilida *Come in* deb tarjima qilinadi. Hurmat va muloyimlik ma'nosini kuchaytirish uchun *Please, come in* yoki *Would you please come in?* shakllari qo'llanadi. O'zbekcha shaxs-son morfemasining pragmatik vazifasi ingliz tilida leksik va modal vositalar bilan kompensatsiya qilinadi.

O'zbek tilidagi *-ibdi, -mish, ekan* kabi birliklar xabarning bilvosita olingani, voqea keyinchalik ma'lum bo'lgani yoki so'zlovchining unga munosabatini bildirishi mumkin. *U chet elga ketibdi* gapi vaziyatga qarab *Apparently, he has gone abroad*, *I hear that he has gone abroad* yoki *It turns out that he has gone abroad* tarzida tarjima qilinadi. Ingliz tilida mazkur ma'no ravish, kirish birikmasi yoki alohida gap orqali ifodalanadi.

Harakat yoki jarayon nomini hosil qiluvchi *-ish* va *-uv* affikslari ingliz tilida gerundiy, infinitiv yoki ot orqali berilishi mumkin. *Kitob o'qish foydali* gapi *Reading books is useful* tarzida tarjima qilinadi. *Rivojlanish uzluksiz jarayondir — Development is a continuous process*. Tarjimon hosila birlikning gapdagi sintaktik vazifasi va ingliz tilidagi tabiiy shaklini hisobga olishi kerak.

Ilmiy matnlarda *-lash, -lashtirish, -uv* kabi affikslar yordamida hosil qilingan terminlar ko'p uchraydi. *Globallashuv — globalization*, *raqamlashtirish — digitalization*, *ijtimoiylashuv — socialization*, *moslashuv — adaptation* tarzida tarjima qilinadi. Bunday birliklarning muqobilini tanlashda tegishli ilmiy sohada qabul qilingan inglizcha termin asos qilib olinishi zarur.

Kichraytirish, erkalash va subyektiv baho morfemalari tarjimada alohida muammo tug'diradi. O'zbek tilidagi *-cha, -chak, -gina, -jon, -xon* kabi birliklar predmet hajmini bildirish bilan birga mehr, yaqinlik, hurmat yoki achinish ma'nolarini ham ifodalaydi. *Bolajon, qizaloq, onaginam* kabi birliklar ingliz tilida *dear child, little girl, my dear mother* shaklida tarjima qilinadi.

Bunday morfemalarni tarjimada tushirib qoldirish gapning asosiy axborot mazmunini saqlashi mumkin, ammo uning hissiy-uslubiy ta'sirini kamaytiradi. Masalan, *Onaginam meni doimo qo'llab-quvvatlagan* gapini *My mother always supported me* tarzida berish asosiy mazmunni ifodalaydi. Biroq *My dear mother always supported me* shakli o'zbekcha birlikdagi mehr va yaqinlik ma'nosini aniqroq saqlaydi.

O'zbek tilida artikl kategoriyasining mavjud emasligi ingliz tiliga tarjimada qo'shimcha grammatik tanlovni talab qiladi. Ingliz tilida otning aniqlik yoki noaniqlik ma'nosini ko'rsatish uchun *a/an*, *the* yoki nol artikldan foydalaniladi. *Stolda kitob bor* gapi *There is a book on the table* tarzida tarjima qilinadi. *Kitobni menga bering* gapi esa *Give me the book* shaklida beriladi. Birinchi gapdagi predmet noaniq, ikkinchisida esa ma'lum bo'lgani uchun turli artikllar tanlangan.

Ingliz tilidagi grammatik jins kategoriyasi o'zbek tilida maxsus morfologik shaklga ega emas. O'zbekcha *u* olmoshi ingliz tilida shaxsning jinsiga yoki predmet xususiyatiga qarab *he, she, it*

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

birliklaridan biri bilan tarjima qilinadi. *U shifokor* gapi kontekstga qarab *He is a doctor* yoki *She is a doctor* shaklida beriladi. Tarjimon manba gapda ochiq ko‘rsatilmagan jins ma’nosini kontekst orqali aniqlaydi.

Morfemalarni tarjima qilishdagi muammolardan yana biri shakldosh affikslarning grammatik vazifasini farqlashdir. Masalan, *-ish* morfemasi birgalik nisbatini yoki harakat nomini ifodalashi mumkin. *Ular ko‘rishdi* gapida *-ish* o‘zaro harakatni bildirib, *They saw each other* tarzida tarjima qilinadi. *Kitob o‘qish foydali* gapida esa *o‘qish* harakat nomi bo‘lib, *Reading books is useful* shaklida beriladi. Morfemani uning gapdagi vazifasini aniqlamasdan tarjima qilish mazmuniy xatoga sabab bo‘ladi.

Kompensatsiya usuli bir joyda bevosita ifodalanmagan uslubiy yoki pragmatik ma’noni boshqa vosita bilan qayta tiklash imkonini beradi. O‘zbek tilidagi hurmat ma’nosi ingliz tilida muloyimlik bildiruvchi modal fe’l yoki *please* so‘zi bilan, erkalash ma’nosi esa *dear, little, beloved* kabi birliklar orqali kompensatsiya qilinishi mumkin.

O‘zbek tilidagi morfemalarni ingliz tiliga tarjima qilishda so‘zma-so‘zlik asosiy xatolardan biri hisoblanadi. Har bir affiks uchun shaklan o‘xshash inglizcha birlik izlash grammatik jihatdan noto‘g‘ri yoki usluban sun’iy gaplarni yuzaga keltirishi mumkin. Har bir jo‘nalish kelishigi shaklini *to*, chiqish kelishigi shaklini *from*, ko‘plikdagi otni esa *-s* bilan tarjima qilish mumkin emas.

Tarjimon morfemik tahlilni yakuniy maqsad sifatida emas, mazmunni to‘g‘ri anglash vositasi sifatida qo‘llashi kerak. Avvalo, so‘z o‘zak va affikslarga ajratiladi. Keyin har bir morfemaning umumiy hamda kontekstual ma’nosi, grammatik vazifasi va boshqa birliklar bilan munosabati aniqlanadi. Shundan so‘ng mazkur ma’noni ingliz tilida tabiiy ifodalovchi affiksal, leksik yoki sintaktik vosita tanlanadi.

Morfemalarni tarjima qilish matnning funksional uslubi bilan ham bog‘liq. Ilmiy matnda terminologik aniqlik va mantiqiy izchillik yetakchi bo‘lsa, badiiy matnda morfemalarning obrazli, emotsional va pragmatik qiymati muhim o‘rin egallaydi. Rasmiy matnda standart grammatik shakllar, so‘zlashuv nutqida esa tabiiylik va nutqiy vaziyatga moslik asosiy mezon sifatida namoyon bo‘ladi.

Tarjimon tayyorlash jarayonida morfemik tahlilga asoslangan mashqlar muhim metodik ahamiyatga ega. Talaba o‘zbekcha murakkab so‘zni morfemalarga ajratishi, ularning grammatik va semantik vazifasini aniqlashi, so‘ng ingliz tilidagi funksional muqobilini tanlashi zarur. Bunday qiyosiy tahlil ikki tilning grammatik tizimini chuqurroq tushunish, so‘zma-so‘z tarjimadan qochish va tabiiy tarjima yaratish imkonini beradi.

Morfemalarni to‘g‘ri tarjima qilish uchun lug‘at ma’lumotining o‘zi yetarli emas. Tarjimon ingliz tilining so‘z yasalish me’yorlari, fe’llarning boshqaruvi, predloglarning qo‘llanishi, zamon-aspekt munosabatlari, artikl tizimi va uslubiy imkoniyatlarini ham yaxshi bilishi lozim. Morfologik bilim kontekstual tahlil va pragmatik yondashuv bilan uyg‘unlashgandagina tarjima mazmunan aniq va grammatik jihatdan tabiiy bo‘ladi.

Xulosa. O‘zbek tilidagi morfemalarni ingliz tiliga tarjima qilish ikki tilning morfologik, sintaktik va semantik tizimlari o‘rtasidagi farqlar bilan bog‘liq murakkab lingvistik jarayondir. O‘zbek tilida grammatik hamda derivatsion ma’nolar o‘zakka ketma-ket qo‘shiladigan affikslar yordamida ifodalanadi. Ingliz tilida esa ushbu ma’nolarning katta qismi yordamchi fe’llar, predloglar, olmoshlar, artikllar, so‘z tartibi va sintaktik qurilmalar orqali yuzaga chiqariladi.

Ko‘plik, egalik, kelishik, shaxs-son, zamon, mayl, nisbat va bo‘lishsizlik morfemalari ikki tilda mavjud bo‘lgan taqdirda ham, ularning semantik qamrovi va qo‘llanish xususiyatlari bir xil emas. O‘zbek tilidagi bitta morfema ingliz tilida bir necha vosita bilan, bir necha o‘zbekcha morfema esa bitta

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

inglizcha birlik orqali ifodalanishi mumkin. Ayrim morfemalar ingliz tilida bevosita shakliy muqobilga ega bo‘lmaydi va ularning ma’nosi kontekst, izohlash yoki kompensatsiya orqali qayta yaratiladi.

So‘z yasovchi morfemalarning tarjimasida hosila so‘zning lug‘aviy ma’nosi, terminologik xususiyati va ingliz tilidagi me’yoriy qo‘llanishi asosiy mezon hisoblanadi. Kichraytirish, erkalash, hurmat, taxmin va subyektiv baho ma’nolarini bildiruvchi morfemalarning tarjimasida esa matnning hissiy-uslubiy ta’sirini saqlashga alohida e’tibor qaratish zarur.

Shunday qilib, tarjimon morfemaning tashqi shaklini emas, uning matnda bajarayotgan semantik, grammatik, pragmatik va uslubiy vazifasini tarjima qilishi lozim. Morfologik tahlil, kontekstual yondashuv, grammatik transformatsiya, leksik kengaytirish, tushirib qoldirish va kompensatsiya usullaridan o‘rinli foydalanish o‘zbekcha morfemik ma’nolarni ingliz tilida aniq, tabiiy va kommunikativ jihatdan muvofiq ifodalash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. *O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi*. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008.
2. Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. 3rd ed. — London; New York: Routledge, 2018.
3. Boeschoten H. *A Grammar of Modern Uzbek*. — Leiden; Boston: Brill, 2023.
4. Catford J. C. *A Linguistic Theory of Translation*. — London: Oxford University Press, 1965.
5. Comrie B. *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
6. Hojiyev A. *O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari*. — Toshkent: Fan, 2010.
7. Munday J., Pinto S. R., Blakesley J. *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. 5th ed. — London; New York: Routledge, 2022.
8. Newmark P. *A Textbook of Translation*. — New York: Prentice Hall, 1988.
9. Nida E. A., Taber C. R. *The Theory and Practice of Translation*. — Leiden: Brill, 1982.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.